

8 – MAVZU MARKAZIY OSIYO TARIXIDA HANAFIYA MAZXABINING O‘RNI

Reja:

1. Abu Hanifaning hayoti va ilmiy faoliyati
2. Abu Hanifaning fiqhiy uslubi
3. Hanafiy mazhabining O‘rta Osiyoga tarqalishi

Tayanch so‘z va iboralar: *Hanafiy mazhabi, fiqh, kalom ilmi, Kufa, Ummaviylar xalifaligi, Abbosiylar xalifaligi, Nu‘mon ibn Sobit, Imomi A‘zam, Hammud ibn Sulaymon, tobeinlar, istinbot, ijthod, mujtahid, Movaraunnahr fiqh maktabi, Burhoniddin Marg‘iloniy, Hidoya asari, Samarqand fiqh maktabi, Buxoro fiqh maktabi.*

1. Abu Hanifaning hayoti va ilmiy faoliyati.

Abu Hanifaning nasl-nasabi va yoshlik hayoti. "Hanafiy" mazhabining asoschisi, Abu Hanifa kunyasi, Imomi A‘zam laqabi bilan shuhrat qozongan Nu‘mon ibn Sobit 80 hijriy yili (699 m.y.) Kufa shahrida tug‘ilib, 150 hijriy yili (767 m.y.) o‘sha yerda vafot etgan va Bag‘dod shahrining "Askar Mahdiy" nomli mavzeida Xayzuron nomli qabristonning sharqiy tomonida dafn etilgan. Manbalarda kelicha uning janoza namozi Hasan ibn Ammora imomligida o‘qilgan.

Ibn Xallikon yozishicha, Sulton Malikshoh Saljuqiyning mustavfiysi (moliya vaziri) Sharafulmulk Abusaid Muhammad ibn Mansur al-Xorazmiy Abu Hanifaning qabri ustida mashhad va gumbaz qurdirib, yonida hanafiylar uchun katta madrasa bino qildi. Binoning ochilish marosimida mashhur shoir al-Bayoziy kirib kelib, bir she‘r o‘qidi. Ushbu she‘rda Abu Hanifaning ilm rivojiga qaratilgan xizmati va mazkur mozorni qurishda Abusaidning bajargan ishini e‘zozlab vasf etgan edi.

Abu Hanifaning bobosi Zutay aslan Kobul aholisidan. Uning o‘g‘li Sobit islomda tug‘ilib, Ali ibn Abu Tolib bilan uchrashgan va navro‘z kuni unga faluzaj (foluda) halvosini taqdim etib, o‘zi va oilasi haqida Imomning ezgu duosini olgan.

Abu Hanifa savdo ishi bilan shug‘ullanuvchi bir oilada tug‘ilib, ipak matolar savdosi bilan hayot kechirardi, ayni holda ilmu ma‘rifat va islom ta‘limotini o‘zlashtirish uni qiziqtirardi.

U yashagan muhit - Iroq o‘lkasi qadim zamonlardan beri turli-tuman millatlar hamda firqalar yashash makoni va madaniyat markazlaridan biri bo‘lib kelgan edi. U yerda Suryoniylar, yunon falsafasi va sharq hikmatini tashuvchilar son-sanoqsiz bo‘lib, siyosat va aqoid bo‘yicha turli yo‘nalishlar mavjud edi. Shialar, Xorijiylar, Mo‘taziliylar, shuningdek, bir qator tobiinlar va mujtahidlar u yerda to‘plangan edi. Mashhur sahobiy Ibn Mas‘udning shogirdlari bo‘lmish bir guruh faqihlar, fiqh ilmi rivoji bo‘yicha sezilarli ta‘sir ko‘rsatib turardi.

Avvallari Abu Hanifa ko‘proq tijorat ishlari bilan shug‘ullanib, bo‘sh vaqtida olimlar bilan uchrashib turardi, turli guruhlar bilan munozara va mujodala olib borib, ularning tafakkuri hamda dunyoqarashlari bilan oshno bo‘lardi.

Kufa olimlari uni ilm o'rganishga targ'ib va tashviq qilib kelgan bo'lsalar ham, o'sha davrning mashhur olimlaridan biri Sha'biy bilan uchrashuvi uning hayotida burilish nuqtasi bo'ldi. Imomning o'zi aytishicha, Sha'biy uning ilm o'rganish maqsadida olimlar majlislariga ko'proq qatnashishini tavsiya qilib "Men senda bir uyg'oqlik va harakatni ko'raman" degan edi. Uning o'giti Abu Hanifaga chuqur ta'sir o'tkazib, uni ilmu ma'rifat tomonga yo'llaydi, bozorga kamroq qatnashsa ham, ota kasbi bo'lmish tijoratni butunlay tark etmaydi.

U birinchi marta kalom ilmiga qiziqib, turli firqalar, ayniqsa, Mo'tazila va Xavorij vakillari bilan bahslashib turadi. Hatto Mo'tazila bilan munozara o'tkazish maqsadida bir yilgacha Basra shahrida qolib ketadi. U barcha fanlar, ayniqsa, kalom, hadis, tafsir, fiqh, hikmat eshiklarini qoqib o'tib, har birida, ayniqsa, kalom va hadis ilmlarida o'z iste'dodini sinab ko'radi, oxiri borib butunlay fiqh ilmiga beriladi. Uning o'zi bu haqda shunday degan edi:

"O'zimga murojaat qilib shunday dedim: bizlar biladigan narsalardan hech biri bizlardan oldin o'tgan Payg'ambar sahobalari va tobiinlardan chetda qolmagan edi. Ular bizlarga nisbatan iqtidorliroq, bilimliroq va haqiqatni anglab olishda salohiyatliroq edilar, lekin shunday bo'lsa ham, ular nafaqat munozara va mujodalaga berilib bu sohaga chuqur kirib bormadilar, balki jiddiy suratda boshqalarni ham bu yo'ldan qaytardilar. Men ular shariat va fiqh ilmiga berilib, bu sohada o'zlaridan qoldirgan so'zlarining guvohi bo'ldim. Ular har doim o'tirishib ushbu mavzu (fiqh va shariat) bo'yicha fikr yuritir, uni odamlarga o'rgatar, ularni ushbu fanlarni o'zlashtirish uchun targ'ib etib fatvo berib, fatvo so'rardilar. Shu yo'sinda birinchi bosqich o'tib, odamlar ular izidan bordilar. Men ularga tegishli bo'lgan aytib o'tilgan narsalarni bilib olganimdan keyin, munozara va mujodala va kalom ilmi bilan chuqur shug'ullanishni tark etib, faqat uni aniqlab olish bilan kifoyalandim va salaflar (o'tganlar) yo'lidan borib, ilmu ma'rifat ahli bilan suhbatdosh bo'lishga yuz tutdim. Men anglab oldimki, kalom yo'lidan borib, uning mavzulari bo'yicha munozara qiluvchilarda o'tganlarning siymosi va solih kishilarning uslubini ko'rish mumkin emas ekan, ularning ko'ngillari qattiq va yuraklari qotgan bo'lib, Qur'on, Sunna va salafi solihiga qarshi turishdan ham qaytmas ekanlar, ularda taqvo va parhez-gorlik ko'rinmas ekan".

Birinchi bosqichda Abu Hanifa kalom ilmiga berilib, bir mutakallim sifatida ushbu sohada katta iqtidor va yuksak malakaga ega bo'lgan bo'lsa ham, erishilgan muvaffaqiyatlar uni qoniqgirmadi. Aqoid muammolarini akliy va falsafiy dalillar bilan isbotlash, ya'ni kalom ilmiga berilish yo'lidan emas, balki undan ko'ra samaraliroq yo'l - fiqh, ya'ni huquqshunoslik ilmi va unga tegishli bo'lgan fanlarni o'zlashtirish orqali odamlarga keng ko'lamda xizmat qilish va ularning hayotiy muammolarini yechib berishga erishish imkonini ustun qo'ydi.

U kalom ilmi bo'yicha "al-Fiqhul-Akbar", "ar-Rislotu ilo Usmonil-Bustiy" (Abu Hanifadan Muqotil rivoyati asosida) va "Ar-raddu alal-qadariya" kabi risolalar yozgan bo'lsa ham, o'z shogirdlari va o'g'illarini ushbu yo'lga o'tishdan qaytarardi. Ibn Bazzoziy yozishicha, imom keksalik chog'larida o'g'li Hammodni kalom mavzui bo'yicha munozarada ko'rganda: "Bizlar munozara qilgan paytlarda, bizni suhbatdoshimizning haq va to'g'ri yo'ldan chiqishlari qo'rqitardi, lekin sizlar esa munozara chog'ida suhbatdoshingiz haq yo'lidan chiqishini istaysizlar. Har kim o'z

suhbatdoshini haq yoʻldan ogʻdirmoqchi boʻlsa, uni kufr tomonga yoʻllaydi, lekin uning oʻzi suhbatdoshidan oldinroq kufr yoʻliga oʻtgan boʻladi", degan edi.

Abu Hanifaning ustozlari va zamondoshlari. Abu Hanifa fiqh ilmini kimdan oʻrgangani haqida "Men ilm va fiqh koni boʻlgan joyda yashab, uning ahli bilan uchrashib, faqihlar jumlasidan birini tanlab oldim", degan edi.

Imom Abu Zahra uning ushbu qisqa soʻzidan bunday xulosa chiqargan: Imomning hikmatli soʻzidan quyidagi uch narsani anglab olish mumkin:

Ilm oʻrganuvchi, ilmiy muhitda yashab, uning xidini sezib tursa, olimlar bilan uchrashib oʻz davrining turli fikriy yoʻnalishlari bilan muloqotda boʻlsa, shuningdek, fan sohasida unga fanning nozik tomonlarini koʻrsatib, yashirin muammolarini ochib beradigan ustozlardan birining mulozimatida tursa, oʻshanda yorugʻlikda harakat qiladigan boʻlib, toʻgʻri yoʻldan adashmaydi.

Abu Hanifa mazkur bosqichlarning barchasini bosib oʻtib, ayniqsa, ilmu maʼrifat, falsafa va aqoid markazi boʻlmish Kufa shahrining olimlari bilan fiqhiy masalalar boʻyicha Qurʼon, Sunna, Ijmo va Qiyos asosida muzokaralar olib borardi, nass mavjud boʻlmaganda muammolarni qiyos orqali isbotlashga harakat qilardi. Kufa olimlaridan Ibrohim Naxaʼiy va undan soʻng uning shogirdlari Qurʼon va Sunnadagi hukmlarning sabab va illatlarini istixroj qilib (chiqarib) belgilab olgandan keyin, oʻsha hukmlarni mazkur illatlar (sa-bablar) mavjud boʻlgan hodisalarga tatbiq etib qiyos metodi-dan foydalanardilar. Abu Hanifa yoshlik va talabalik vaqti-da ana shunday ilmiy muhitda nafas olib yashadi, Kufa shayxi va Iroqning buyuk faqihi darajasiga koʻtarilgunga qadar shu yoʻldan bordi.

Shayx Muhammad Xuzariybek "Tarixut-tashriʼil-islomiy" kitobida yozishicha, Abu Hanifa fiqh ilmini oʻzlashtirish maqsadida oʻsha davrning yirik olimi boʻlmish Hammod ibn Sulaymonni tanlab olib, uning dars halqasiga oʻtirdi.

Hammod ibn Sulaymon Ashʼariy (v 120 h.y.) fiqq ilmini Ibrohim Naxaʼiy va undan keyin Shaʼbiydan olgan edi, ularning ikkalasi ham Ali ibn Abu Tolib va Ibn Masʼud fiqhini Shurayh, Alqama, Masruq ibn Ajdaʼ orqali oʻzlashtirgan edilar. Abu Zaxra taʼkidlashicha, Abu Hanifaning qarashlari fiqhiy masalalar boʻyicha Ibrohim Naxaʼiyga yaqinroq edi, chunki u Iroq maktabining yirik namoyandasi hisoblanardi, Shaʼbiy esa Raʼy va Qiyos maktabini yoqtirmagani sababli, axli hadis tarafdorlariga yaqinroq edi.

Hindistonlik mashhur faqih Dexlaviy "Hujjatullohil-boligʻa" nomli asarida taʼkidlashicha, Ibrohim Naxaʼiyning soʻzlari Hanafiy mazhabi uchun yoʻllanma hisoblanadi. Agar Ibrohim va uning yoʻldoshlari soʻzlari Hanafiy mazhabi bilan taqqoslansa, juda kam joylarda ular orasida farq koʻzga tashlanadi, Abu Hanifa shunday oʻrinlarda ham Kufa faqihlari yoʻnalishidan chiqmaydi.

Uning ustozlari barchasi ham ahli sunna val jamoadan boʻlmay, ayrimlari turli guruhlar va firqalarga mansub edi. Ularning hammasi ham fiqh, boʻyicha raʼy va qiyosni qoʻllab-quvvatlamasdi. Masalan, bir qator tobiinlar faqat hadis va osorga tayanib ushbu chegaradan chiqmasdilar.

Shuningdek, Abu Hanifa Jaʼfariy shialar imomlari boʻlmish Muhammad Boqir va uning oʻgʻli imom Jaʼfar Sodiq (oltinchi imom)dan hadis rivoyat qilib, fiqh ilmi boʻyicha ular bilan munozaralar olib borgan. "Doiratul-maorifi ta-shayyu" (Shialik qomusi)ning birinchi jildida taʼkidlanishicha, imom Boqir uning

ustozlaridan biri edi. Hazrat Sodiq uning qiyos va istehson uslubiga muxolif bo'lsa ham, bunday muxolafat ilmiy munozarali mohiyatga ega edi.

Al-Makkiy rivoyatiga ko'ra Abu Hanifa yoshlik chog'lari ra'y va qiyos bilan shug'ullanib yurgan davrda, shialarning beshinchi imomi va olimlaridan biri Muhammad Boqir bilan uchrashgan edi.

Bulardan tashqari, Abu Hanifa boshqa turli shialik yo'nalishlari, jumladan, Kaysoniya, Zaydiya, Ismoilিয়া va boshqalar bilan muloqotda bo'ldi. Xorijiylar vakillari bilan juda ko'p munozaralar olib bordi. Ko'p yillar Makkada yashash unga sahobalarning eng yirik olimlaridan biri bo'lmish Ibn Abbos shogirdlaridan Qur'on fiqhini o'rganish uchun imkon yaratib berdi. Ibn Abbosning shogirdlari Makkada yashardilar.

Kufa shahrida Abu Hanifa bilan zamondosh bo'lib yashagan mashhur faqihlardan quyidagilar manbalarda zikr etilgan:

1. So'fiyon ibn Said as-Savriy (97-161 h.y.) hadis ilmining mashhur imomlaridan biri va atoqli mujtahid edi.

2. Sharik ibn Abdullo an-Naxa'iy, 95 yil Buxoroda tug'ilib, 177 h.y Kufada vafot etgan. U fiqh ilmi bo'yicha katta salohiyat va ilmiy maqomga ega bo'lib, Kufa shahrida kamoli adolat bilan qozilik vazifasini bajarardi.

3. Ibn Abilaylo – Muhammad ibn Abdurrahmon ibn Abilaylo (t.74h.) ra'y tarafdorlaridan bo'lib, faqih va muftiy bo'lgani uchun Kufa qozisi qilib tayinlandi. Umaviylar va Abbosiylar davrida 33 yil ushbu vazifani bajarib kelib, 148 yilda hayotdan ko'z yumdi. So'fiyon Savriy: "Bizning faqih-larimiz ibn Abilaylo va Ibn Shibramadurlar", degan edi.

Abu Hanifa yashagan davr va uning siyosiy qarashlari. Abu Hanifa turli siyosiy va ijtimoiy hodisalarga to'la bo'lgan ikki davr – Umaviylar va Abbosiylar davrlarida yashab, ilmiy faoliyat olib bordi va davlat hokimiyati birinchi suloladan ikkinchi sulolaga o'tishining guvohi bo'ldi. U siyosiy tomondan Alaviylar (Ali avlodlari va ularning homiylari) tarafdori bo'lgan bo'lsa ham, tinchlik va xalq manfaatini ko'zlab hech qachon qurol ko'tarib kurashlarda qatnashmadi.

Aytib o'tganimizdek, hokimiyat Abbosiylarga o'tishi jarayonida Kufa shahri ushbu tarixiy harakatning markazi bo'lib, natijada Abul-Abbos Saffohga bay'at qilish (ovoz berishning qadimiy uslubi) amalga oshirildi va Umaviylar hokimiyatdan chetlashtirildi.

Mazkur harakatda Abu Hanifa to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etmagan bo'lsa ham, aytib o'tganimizdek, Ali oilasi va uning tarafdorlariga nisbatan o'zining ezgu niyatlarini yashirmasdi. O'sha davrda yuz berib turadigan siyosiy hodisalar Abu Hanifa hayotiga qanday ta'sir ko'rsatgani haqida bir qator rivoyatlar mavjud. Ulardan biri Ibn Xallikon tomonidan quyi-dagidek rivoyat qilingan:

Umaviylar vakili Marvon ibn Muhammad tomonidan Iroq volisi qilib tayinlangan Yazid ibn Hubayra Abu Hanifaga murojaat qilib, unga qozilik vazifasini taklif qiladi, lekin Abu Hanifa uni qabul qilishdan bosh tortgani uchun uni o'n kungacha har kuni o'n qamchi urib jazolaydi, lekin imom bu taklifni qabul qilmagani sababli uni qo'yib yuboradi.

Mazkur hodisa yuz bergani to'g'ri ekanligini qo'llash maqsadida Ibn Xallikon quyidagi rivoyatlarni ham keltiradi:

Ahmad ibn Hanbal "Xalqi Qur'on" masalasi bo'yicha savallanganidan keyin, Abu Hanifa boshidan kechirgan ushbu voqeani eslaganda imomga kuyinib yig'lardi. Shuningdek, Abu Hanifaning nevarasi Ismoil ibn Hammod bunday degan edi: "Otam bilan Kunosidan o'tayotganimizda u yig'ladi. Nega yig'laysiz?" deb so'raganimda javob berdi: "Ey o'g'lim, mana shu yerda Hubayra qozilik vazifasini qabul qildirish uchun otam-ni o'n kungacha har kuni o'n qamchi urardi, lekin u qabul qil-madi".

Abu Zahra ham buni tasdiqlaydi, lekin Muhammad Xuzariybek fikricha, qamchi bilan urish haddan ortiq tahqir hisoblanadi. Amirlikdan keyin eng sharaflı vazifa bo'lmish faqatgina qozilik vazifasini qabul qilmaganligi uchun bir oqıl kishi tomonidan bir kishini bunday jazolash tushunarlı emas. Chunki Kufada juda ko'p faqihlar mavjud bo'lib, ulardan har birini qozilik vazifasini bajarish uchun tanlab olish mumkin edi.

So'ngra Xuzariybek ushbu hodisaga siyosiy tus berib bunday deydi: "Menimcha, Abu Hanifaga qozilik vazifasini taklif etishdan maqsad davlatga nisbatan uning ishonchi va do'stligini aniqlab olish edi. Aftidan, olimlar o'sha davrda ularga yoqmagan davlatda ishlashni yoqtirmas edilar va uni o'sha davlatni qo'llab-quvvatlash deb bilardilar. Shuning uchun Hubayra Abu Hanifaning taklif etilgan vazifani bajarishdan bosh tortganini Bani Umayyaga (Umaviylarga) qarshilik deb uni urgandir".

Biz ham ushbu fikrga qo'shılamiz. Nafaqat Umaviylar davrida, balki Abbosiylar davrida ham imomning savalanishi uchun asosiy sabab siyosiy omil bo'lgan edi.

Abu Hanifa Hubayra qamog'idan chiqqandan keyin Makkaga qarab yo'l oladi (130 h.y.) va hokimiyat Abbosiylar sulolasiga o'tgunga qadar Kufaga qaytib kelmaydi.

U yangi hokimiyat – Abbosiylar hokimiyatini rozilik bilan kutib olib, ularga bay'at qiladi. Lekin uning Ali oilasi va avlodlariga bo'lgan ishonch va hurmati har doim Mansurning – Abbosiylar xalifasining tashvishiga sabab bo'lardi. Zohiran Mansur imomning mavqeini ko'tarib, hurmat ko'rsatib, unga katga hadyalar taqdim etib turardi, lekin imom ularni yumshoqlik va tadbir bilan qaytarib yuborardi, chunki u hech kimdan hech qachon hadya qabul qilmas edi.

Ba'zan yuz bergan ayrim hodisalar ham u bilan Mansur orasidagi munosabatga o'z ta'sirini ko'rsatib turardi.

Abbosiylar xalifalari siyosiy tomondan Abu Hanifani yoqtirmasalar ham, uning mazhabi va huquqiy ta'limotlariga katta zarurat sezardilar. Chunki ahli hadis mazhablariga nisbatan Hanafiy mazhabi o'zining keng dunyoqarashi, ijtimoiy, iqtisodiy muammolarni yechishda yaratgan katta va keng qamrovli imkoniyatlari bilan, davlat uchun juda ko'p qulayliklar yaratib, zamon talablariga, voqelikka muvofiq ravishda javob berishga qodir edi. Lekin shunga qaramasdan, uning muxoliflari ham saroyda, ham boshqa joylarda mavjud bo'lib, o'zni kelganda unga qarshi ig'vo tarqatar edilar.

Abu Hanifaning fihiy asarlari. Abu Zahra "Imom Abu Hanifa unga nisbat berilgan bir necha kichik risolalardan boshqa kitob yozmagan", deb ta'kidlab, ular jumlasidan "al-Fiqhul-Akbar", "al-Olim val-mu-taallim", "Qadariyaga raddiya"

risolasi va Usmon al-Bustiyga yozgan risolasini eslatib o'tib, ularning hammasi kalom ilmiga tegishli asarlar bo'lgan va uning o'zi fiqh bo'yicha hech qanday kitob yozmagan, balki uning fiqhi va huquqiy nazariyalari shogirdlari tomonidan to'planib tarqatilgan", deydi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, aytib o'tilgan risolalar Abu Zahra yozganidek, nafaqat Abu Hanifaga nisbat berilgan, balki uning haqiqiy asarlaridir.

Kotib Chalabiy "Imomi A'zam musnadi" nomi bilan ushbu asar haqida mufasssal ma'lumotlar berib o'tib, Hasan ibn Ziyod Luluiy tomonidan rivoyat qilinganini eslatib o'tadi. Horisiy rivoyatiga binoan, ushbu "Musnad" shayx Qosim ibn Qut-lubg'o tomonidan fiqq boblari asosida tartibga solingan. Jamoluddin Mahmud ibn Ahmad al-Qunaviy Addad-Dimashqiy (v.70 h.) uni qisqartirib, "al-Mu'tamad" deb nomlagan.

Abul-muayyid Muhammad ibn Mahmud al-Xorazmiy (v.665 h.) uning barcha zavoidini chiqarib tashlab o'z ishini quyidagicha izohlaydi: "Shomda ba'zi bir johil kishilar, uni kamsi-tish maqsadida miqdorini kamaytirib ko'rsatib, boshqa asarlarning qadrini ko'tarib yurgani, Shofi'iy Musnadi va Molik Muvattosiga asoslanib, Abu Hanifaning Musnadi yo'q, deb tasavvur qilishlarining guvohi bo'ldim. O'shanda Imomdan faqat bir qator hadislar rivoyat qilinardi. Ushbu hodisa mening diniy hamiyatim (g'ayratim)ni qo'zg'atib, buyuk olimlar tomonidan to'plangan 15 ta musnadni birlashtirishga kirishdim".

Abul-muayyid undan keyin 15 ta buyuk hadis olimlari, jumladan, Imom Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy, Imom Abu Yusuf, Imom Hofiz, Abu Muhammad Abdullo Husayn ibn Muhammad ibn Xusrav al-Balxiy (v. 523 h.), Imom Movardiy va boshqalarning ismlarini qayd etadi.

Ushbu to'plangan musnad Ismoil ibn Iso ibn Davlat al-Avg'oniy al-Makkiy va Abu Baqo Ahmad ibn Muhammad al-Qurashiy al-Adaviy al-Molikiy tomonidan qisqartirilib Jaloludsin as-Suyutiy (v. 911 h.) uni sharxlab "at-Ta'liqa-tul-manifa alo musnadi Abi Hanifa" deb atagan.

Abu Hanifaga nisbat berilgan mazkur musnaddan bir qo'lyoz-ma nusxasi O'z FA Aburayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida P.4815 raqami ostida saqlanmoqda.

Nusxaning oxirida: "Imomi A'zam Abu Hanifaning "Musnad" nomli kitobi 870 yil ramazon oyining 29-kuni ko'chirib tugatildi", deb yozilgan.

Kitob 270 varaq (540 bet)da suls yozuvida yozilgan bo'lib, kotibning ismi mavjud emas. Boshidan 113 varag'i tushgan.

"Musnad" 40 bobni o'z ichiga oladi. Boblarda Abu Hanifa-dan rivoyat qilingan hadislar isnodlari bilan mufasssal shaklda beriladi. 40-bob besh fasldan iborat bo'lib, ularda Musnadda zikr etilgan shayxlar (hadis rivoyati ustozlari)-ning qisqacha tarjimai holi beriladi. Masalan, birinchi faslda Musnadda nomi zikr etilgan Payg'ambar sahobalari, ikkinchi faslda Abu Hanifaning uch yuzga yaqin ustozlari (hadis rivoyati bo'yicha), uchinchi faslda Abu Hanifadan rivoyat qilgan uning as'hobi (suhbatdoshlari) tanitiladi.

Vahba Az-Zuhayliy "Islom fiqhi va uning manbalari" kitobida qayd etishicha, u Anas ibn Molik bilan uchrashib, undan "Ilm o'rganish har bir musulmonga farzdir" degan hadisni rivoyat qilgan.

"Imomi A'zam musnadi" bo'iicha tadqiqot olib borib, uni har tomonlama o'rganish hadis va fikh olimlari oldida turgan faxrli burch hisoblanadi.

Abu Hanifaning shaxsiyati va ilmiy maqomi. Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobit islom huquqshunosligi tarixida misli ko'rilmagan buyuk va ko'p qirrali shaxslardan biri edi. Uning buyukligi ramzini Qur'on va Sunnaga chuqur ishongan va tayangan holda mustaqil fikr yuritishida va hech qanday qo'rquvsiz fiqh bo'yicha ushbu yo'nalishni takomillashtirib, tizimlashtirishida ko'rish mumkin.

U yashagan davr rivojlanish davri, u hayot kechirgan muhit turli madaniyatlar uchrashuvi markazi, xilma-xil siyosiy, ijtimoiy va falsafiy fikrlar to'qnashuvi maydoni edi. Qur'on va Hadislarda barcha hayotiy muammolarni yechish uchun ko'pincha umumiy va ba'zan konkret usul hamda qoidalar ko'rsatib berilgan edi. Ilohiy kitobda aniqlashtirilgan masalalar Payg'ambarimiz so'zlari bilan izohlanar va aniqlikka olib chiqilardi. Undan keyin ijmo uslubi o'z yechi-mini topmagan muammolarni hal qilish tamoyillarini belgilab berardi. Lekin, mazkur yo'llanmalar taraqqiyot sari olg'a qadam tashlab borayotgan jamiyatda yuz berib turadigan hodisalarga javob topish uchun yetarli emas edi.

Sababi, faqihlar va muftahidlar ta'kidlaganlaridek, nass (Qur'on oyatlari va hadislar iboralari) chegaralangan bo'lib, yuz berib turadigan hodisalar cheksiz va amaliyot maydoni chegarasizdir. Shahrisoniy aytishicha: "Bizga ma'lumki, ibodatlar va ish yuritish, tasarruf sohalarida yuz berib turadigan hodisalar cheksiz, son-sanoqsizdir. Shuningdek, bizga ma'lumki har bir hodisa uchun bir muayyan nass mavjud emas va buni tasavvur qilib ham bo'lmaydi. Albatta, nasslar cheklangan va voqealar cheksiz bo'lib, cheklangan narsalar chegarasiz narsalarni qamrab ololmaydi. Shu sababli ijthod va qiyosga e'tibor berish bir zarurat sifatida yuzaga kelib, har bir hodisa uchun ijthod qilish lozim bo'ladi".

Hazrati Muhammad sallolohu alayhi vasallam Muoz ibn Jabalga qozilik vazifasini topshirib, uni Yamanga jo'natmoqchi bo'lganida, undan: "Bor-diyu Qur'on va Sunnada muammolar yechimini topolmasang nima qilasan", deb so'raganda, u: "O'z ray'im (shaxsiy fikrim)ga asoslanib ijthod qilaman", deb javob bergan edi.

O'shanda Payg'ambar uning ko'ksiga qo'li bilan urib, Xudo-ga hamdu sanolar bo'lsinki, o'z Payg'ambarining elchisi (vakili)ni Payg'ambar rozi bo'ladigan yo'lga yo'lladi, deb rozilik bildirgan edi.

Hazrat Muhammad sollallo'hu alayhi vasallamning ushbu so'zlari voqelikni e'tirof etishdan iborat bo'lib, u kelajakda amaliyot, ya'ni siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda son-sanoqsiz hodisalar yuz berishini ko'zlagani uchun, sahobalarni va ular orqali olim-larni shunday sharoitga duch kelgan chog'da qanday amal qilish yo'lini ko'rsatgan.

Shuningdek, Qur'on ko'pincha huquqiy masalalarga umumiy shaklda dalolat qiladi. Bunday ahvolda usulul-fiqh qoidalariga asoslanib, ko'rsatilgan umumiy hukm doirasida Sunna va ijmodan foydalanib, yechimi topilmagan masalalarni hal qilish yo'llarini qidirishga zarurat sezilardi. Yangi muammoning yechimi hadislar va ijmoda ham topilmasa, qiyos va huquqiy istidlolga murojaat qilinardi.

Abu Hanifa shu yo'ldan — to'g'ri yo'ldan bordi. Albatga bunday yo'l Payg'ambarimiz bir marta emas, balki o'rni kelganda har doim sahobalarga

ko'rsatib turgan, Xulofoi Roshidin va o'sha davr faqihlari tomonidan bosib o'tilgan yo'l hisoblanardi.

Abu Hanifa Qur'onning ruhi va haqiqiy mazmunini, yo'llanmalari va ko'rsatmalarini chuqur anglab olgan edi. Shuning uchun ham fiqh hayot bilan uyg'unlashib harakat qilishi va hayot rivoji bilan taraqqiy etib borishi zarurligini yaxshi tushunardi. U bilardiki, agar fiqh zamon bilan hamohang harakat qilmay to'xtab qolsa va zamon talablariga javob berolma-sa, albatta qotib qoladi. U "Az-zarurotu tubihul-mahzurot" (zarurat noravo narsalarni ravo qiladi) "Lo-zarara va lo zirora fil-islom" prinsiplarining tub mohiyati va mazmunini yaxshi tushunardi. Shu sababli o'z mazhabini erkin fikrlilikka asoslantirdi, hech qachon hatto og'ir va chidab bo'lmay-digan sharoitda ham hurfikrlilik va e'tiqod mustaqilligidan voz kechmay, uni o'ziga bayroq qilib oldi va bu yo'lda o'z hayotini garovga qo'ydi.

Kalom ilmining uslubi bilan oshno bo'lish, Kufa shahridek madaniyat o'choqlaridan birida yashash unga o'zi asos solgan mazhabning asosiy qoidalarini ishlab chiqishda katta yordam bergan.

Tadqiqotchi olimlar Hanafiy mazhabini sunniylar huquqshunosligida qiyos va tafakkurning cho'qqisi deb to'g'ri baholaganlar. Abu Hanifa ilk bor fiqh ilmini tasnif qilib ya'ni ilmiy nuqtai nazardan turli faslu boblarga bo'lib, faroiz (meros) ilmini mustaqil fan sifatida fiqq ilmi-dan ajratib bergan.

Misrlik mashhur olim Ahmad Amin o'zining "Zuhal-is-lom" ("Islom yog'dusi") nomli asarida ta'kidlashicha, Abu Hanifa ibodat va huquqning turli sohalariga doir 60 mingdan 80 mingga qadar masalalarni chuqur yoritib bergan.

Turk qomusiy olimi Shamsuddin Somiy Abu Hanifa haqida: "U sunniylarning to'rtta mazhabi rahbarlaridan birinchisi va islom shariatining buyuk bir rukni (ustuni)dir. Uning fiqh sohasidagi keng ma'lumoti va qiyosdan foydalanish bo'yicha favqulodda iqtidori va shuningdek, ruhiy pokligi va axloqiy fazilatlari borasida ancha kitoblar yozilgandir", deb yozgan edi.

Misrlik olim Abdul-Halim al-Jundi o'zining "Abu Hanifa islomda erkinlik va murosa qahramoni" nomli chiroyli kitobida ushbu davr allomasining haqiqiy ilmiy siymosini yoritib berishga harakat qilib, katta muvaffaqiyatga erishgan. U bunday xulosa chiqaradi:

"Abu Hanifa har yerda, har doim, o'tmish, hozir va kelajakka, har bir sohada – mulkchilik, ayollar va fuqarolar huquqlari bo'yicha, shuningdek, har qanday tasarruf qilish sohasida erkinlik va murosani e'lon qilgan. Erkinlik va murosa uning nomi bilan abadiy oliy darajaga ko'tarilgan. Uning ra'y va qiyos maktabi islom huquqining onasi va zamon o'tishi bilan uning manbai bo'lib qoladi. U biron bir rasmiy madrasa yoki o'quv yurtida ta'lim olmagan, u faqat jome' masjidga kirib, hayot madrasasidan o'rgangan".

Abu Hanifa bunday yuksak ilmiy maqomga qanday qilib erishdi, uning ilmu ma'rifat manbalari nimalardan iborat edi, degan savolga keladigan bo'lsak, bu haqda turli mualliflar, jumladan Shahrisoniy, islom ensiklopediyasi manolib kitoblari mualliflari va Imom Abu Zahra o'z fikru mulohazalarini bildirib o'tganlar. Ularni xulosa qilib quyi-dagicha fikr bildirish mumkin:

Birinchidan, Abu Hanifaning tug'ma xususiyatlari va shu xislatlar yordamida o'zlashtirib olgan fazilatlari uni oliy maqomdagi olim darajasiga ko'targan edi.

Uning ruhiy fazilatlarini, tafakkur yoʻnalishi va ajoyib xarakterining asosini mana shu tabiiy isteʼdod tashkil etardi.

Ikkinchidan, ilmiy sohada oʻzining faoliyatlarini belgilab olishda uning murabbiy va ustozlari chuqur taʼsir koʻrsatib, ilmiy takomil yoʻllarini bosib oʻtishi uchun zamin yaratib bergan edi. Maʼlumki, Abu Hanifa oʻsha davrda mavjud boʻlgan turli-tuman aqidaviy oqimlar, xuquqiy, falsafiy yoʻnalishlar vakillari bilan har doim uchrashib, ulardan oʻrganib, ular bilan tajriba almashib turardi.

Uchinchidan, uning shaxsiy hayoti va turmush tajribalari, yuz bergan hodisalar, turli guruhlar va firqalar bilan oʻrnatgan aloqalari, siyosiy oqimlar bilan boʻlgan munosabatlari, bozor, savdo va xalqning amaliy hayotidan chiqarib olgan xulosalari uning dunyoqarashining shakllanishi uchun muhim omil boʻlib taʼsir koʻrsatgan. U yaratgan huquqiy maktabning barcha sohalarida ushbu omillar taʼsirini yaqqol koʻrish mumkin. Shu sababli u ishlab chiqqan usul va qoidalar har doim hayot talablariga javob berish imkoniga ega boʻlib, hanafiy mazhabining keng koʻlamda tarqalishi uchun muhim omil boʻlib xizmat qilgan.

Toʻrtinchidan, u yashagan davr – erkin tafakkur muhiti, olim isteʼdodining oʻsishi, aqliyatining keng sohada namoyon boʻlishi uchun qulay sharoit yaratib berdi.

Mazkur omillar Abu Hanifaga oʻz zamondosh olimlari orasida ilmu fan choʻqqisiga koʻtarilib, uzoqni koʻra bilish, haqiqat va voqelikka qarab intilish va har bir hodisaga ik-kilanmasdan javob topish malakasiga ega boʻlish imkoniyati-ni yaratib berdi.

Abu Hanifa shunday kuchli istidlol qilish malakasiga ega ediki, hatto ashaddiy dushmanlarini ham qoyil qoldirardi. Masalan, bir kuni Xorijiyylardan bir guruhi kelib, Abu Hanifadan soʻradilar:

2. Abu Hanifaning fiqhiy uslubi.

Tadqiqotchilar bildirgan fikrlarni birlashtirib, Abu Hanifaning istinbot (hukm chiqarish) uslubini quyidagi asoslarga tayangan deb fikr bildirish mumkin:

1. Qurʼoni karim. Islom dinining barcha ahkomi, axloqu odobning barcha meʼyorlarini oʻz ichiga qamrab olgan ilohiy manba sifatida oʻzining umumiy koʻrsatmalari va yoʻllanma-lari bilan boshqa manbalarning poydevorini tashkil etgani uchun Abu Hanifaning fiqhiy uslubida birinchi va asosiy oʻrinda turadi.

2. Sunna. Paygʻambarning soʻzlari, amallari, taqrirlari (tasdiqlari)dan iborat boʻlib, Qurʼon oyatlarini izoxlovchi, umumiy hukmlarini hoslashtiruvchi, mutlaklarini muqayyad qiluvchi, noaniq boʻlgan iboralar va hukmlarini aniqlab beruvchi manba sifatida ikkinchi oʻrinda turadi.

3. Sahobiylar soʻzlari. Ular Paygʻambarga oyatlar nozil boʻli-shining guvohlari sifatida oyatlarning sababi nuzuli (nima uchun kelganligi) va hadislarning Shaʼni vurudi (nima uchun aytilganligi)ni yaxshi tushungan holda, Paygʻambar ilmini ke-lajak uchun tashuvchilar edilar. Shuning uchun Abu Hanifa sa-hobalar soʻzlari va ular bajargan amallarga fiqh ilmi boʻyi-cha katga eʼtibor beradi, lekin Abu Hanifa nuqtai nazaridan tobiinlarning soʻzlari bunday yuksak darajada turmaydi.

4. Qiyos uslubi. Biron bir muammoning yechimi Qur'on, Sunna yoki sahobiy qavlidan topilmasa, Abu Hanifa ra'y va qiyosga asoslanib amal qilardi. Qiyos, "Usul ash-Shoshiy" hoshiyasi-da berilgan ta'rifga binoan, "hukmi ma'lum bo'lmagan masa-lani, hukmi aniqlangan masala bilan solishtirib, oralari-da mushtarak illat (sabab) mavjud bo'lsa, aniqqangan hukmni hukmi noaniq masalaga qo'chirishdir".

Imom Abu Zahra yozishicha, Abu Hanifa qiyos orqali hukm-larni istinbot qilish bo'yicha eng oliy darajaga yetib borgan edi. Birinchidan, u illatni qidirardi, unga erishgandan keyin uni tekshirib, faraz qilishga o'tardi va hali yuz bermagan hodisalarni taxmin qilib, aniqlangan sababni unga tatbiq etishga urinardi. Bunday fiqq esa "al-fiqhut-taqtsiriy" ya'ni taxminiy xuquqshunoslik deb atalardi. Bunda sodir bo'lmagan hodisalar taxmin qilinib, hukmi aniqlanardi va bu ish to-pilgan illatlarni sinovdan o'tkazish maqsadida amalga oshi-rilardi¹⁶⁸.

Ta'kidlash kerakki, "Fiqhi taqririy" bo'yicha Hanafiy mazhabi vakillari, ayniqsa, o'rta osiyolik olimlar katta yutuqlarga erishganlar. Ular yozgan fatvo va boshqa fiqhiy asar-lar buning guvohidir.

5. Istehson. Bu — qiyosi jaliy (qiyosi zohir — ochiq qiyos) doirasidan chiqib, unga qarshi bo'lgan hukmni tanlab olishdir.

Muhammad ibn Hasan aytishicha: "Abu Hanifa o'z suhbat-doshlari bilan qiyoslashga o'tganda, ular unga qo'shilishib muno-zara qilardilar. Ammo istehsonga o'taman deganda, istehsonda masalalar ko'p bo'lgani uchun hech kim unga qo'shilmasdi, so'ngra hammalari to'xtab unga bo'isunardilar. U Kufa olimlari fiq-hini yaxshi bilardi".

7. Urf. Urf ikki xildir: urfi fosid — nassga zid bo'lgan urf-odat bo'lib, islom huquqida qo'llanilmaydi. Urfi sahih — xalqning nassga zid bo'lmagan urf-odatlari bo'lib, Islom qonunchiligida, ayniqsa, Abu Hanifa mazhabida katta ahami-yatga egadir.

Islom huquqining asosiy manbalari, ayniqsa, Qur'onda oldi-sotdi bitimiga doir bir-ikki oyatdan boshqa nass mav-jud emas. Hadis kitoblarida ham bu sohaga tegishli hadislar soni 20 dan oshmaydi. Shunday bo'lsa ham bugun fiqh kitobla-rida bu soha bo'yicha minglab masalani ko'rish mumkin. Buning sababi shundaki, Payg'ambar zamonida uluslararo muomalot urf-odat asosida tartibga solinar edi, Payg'ambar ko'pincha urfni qabul qilib, yangi hukm bermasdi.

Hanafiy mazhabi tarqalishining sabab va omillari. Imom Abu Hanifa asos solgan Hanafiy mazhabi Kufa shahri — Iroq diyori markazida yuzaga kelib, oz muddat ichida islom dunyosining ko'p mamlakatlarida tarqalib rivojlandi va musulmonlarning katga qismini o'ziga jalb etib, ahli sunna val jamoaning eng katta va keng yoyilgan mazhabiga aylandi. "Islom: yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar" kitobi muallifi bergan ma'lumotlarga ko'ra: "Bugungi kunda dunyodagi taxminan 1,3 milliard musulmon aholisining 92,5 foizini sunniylar tashkil etib, ular mazhablar bo'yicha quyidagi nisbatda bo'li-nadilar: Hanafiylar-47%, Shofi'iylar-27%, Molikiylar-17%, Hanbaliylar-7,5%ni tashkil qiladi"¹⁹⁹.

Hanafiy mazhabi ikkinchi hijriy asrdan sharqu g'arb, shimolu janubga o'z nufuzini o'tkaza boshladi va birinchi bosqichda Abbosiylar davlati hududida tarqaldi, so'ngra ko'p o'lkalarda barcha xalqlarning ichiga kirib borib, ular tomo-nidan qabul qilindi va ayrim mamlakatlar, masalan, Iroq, Eron, Movarounnahr,

Xuroson va Turkiya hududlarida Abbosiylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshoxdar, Misrda Ayyubiylar, Mamluklar, Temuriylar, Boburiylar, Shayboniylar davlatlari va Usmoniylar imperiyasi tomonidan rasmiy mazhab sifatida qabul qilinib, ularning keng sohali barcha hududlarida sud ishla-ri ushbu mazhab asosida olib borilardi. Saljuqiylar bosh vaziri Xoja Nizomulmulk (1018—1092) himoyasi ostida Movarounnahr xududida Shofiʼiy mazhabi bir oz tarqalib, Hanafiylik bilan raqobatga kirishgan boʻlsa ham, Abu Zahraning fikricha, bunday raqobat faqat fiqxiy munozaralar doirasida cheklangan boʻlib, fiqh ilmining rivojiga sabab boʻlardi hamda undan hech qanday adovat va xusumat kelib chiqmasdi.

Lekin zamon oʻtishi bilan Shofiʼiy mazhabi al-Qaffol ash-Shoshiy singari buyuk vakillariga ega boʻlgan boʻlsa ham, Hanafiy mazhabi qarshisida chekinishga majbur boʻldi va Oʻrta Osiyoning barcha olimlari Hanafiylikni qoʻllab-quvvatlab, uning rivojiga katta hissa qoʻshib keldilar.

Hozirgi kunda Hanafiylikning joʻgʻrofiy hududi Markaziy Osiyo davlatlaridan boshlab, Xitoy, Afgʻoniston, Pokiston, Hindiston, Eron, Iroq, Arabiston, Yaman, Misr, Jazoir, Tunis, Marokash, Turkiya, Indoneziya va boshqa musulmon oʻlkalariga yetib boradi. Abu Hanifa mazhabi aytib oʻtilgan mamlakatlarning ayrimlarida asosiy mazhab boʻlsa, ayrimlarida ikkinchi yoki uchinchi oʻrinda turadi.

Hanafiy mazhabi shimoliy Afrika mamlakatlari (Tunis, Jazoir, Marokash)da tarqalgan edi. Bu oʻlkalarda hanafiylar soni koʻp boʻlmasa ham, bu mazhab olimlari katta izzat va hurmatga ega. Tunis poytaxtida sud ishlari hanafiy va molikiy mazhablari asosida yuritilib, unda hanafiy sud tizimi moli-kiy sud tizimi bilan birga qoʻllaniladi. Hasan Sodiqning taʼkidlashicha, bu yerda hanafiy mazhabining buyuk muftiyla-ri mavjud boʻlib, barcha ustidan maʼnaviy rahbarlik maqomida turib, "shayxul-islom" nomi bilan ataladilar.

Shuningdek, odat boʻyicha "Zaytuna" universiteti oʻqituv-chilarining yarmi hanafiylardan va yarmisi esa molikiylardan boʻladi.

Hanafiy mazhabi tarafdorlari Hindistonda 48 mln.ga yetib boradi. Janubiy Amerika va Braziliyada 25 mln hanafiy musulmonlari mavjud.

Hanafiy mazhabining tarqalishi uchun quyidagi omillar sabab boʻlgan:

Birinchi omil:

Ushbu mazhab oʻz mohiyati, taʼlimoti va qoʻllagan uslubi bilan jamiyatlarda yuz berib turadigan huquqiy muammolarni hal etish imkoniyatiga ega boʻlib, har qanday savolga javob topa oladi. Bunday imkoniyat shundan kelib chiqadiki, Hanafiy mazhabi biron bir masala boʻyicha nass (Qurʼon yoki Hadis-lar matni) mavjud boʻlmasa, qiyos va uning eng muhim turi boʻlmish qiyosi xafiy, yaʼni yopiq yoki yashirin qiyos (istehson)-ga tayanib ish olib boradi, shuningdek, urf-odatga katta eʼti-bor qaratadi. Bunday uslubdan foydalanish xalq uchun hayot mu-ammolarini shariat qoidalariga asoslanib yechish uchun bena-zir qulayliklar, bir jozibali omil sifatida Hanafiy mazhabining tarqalishi uchun munosib zamin yaratib berdi.

Ikkinchi omil:

Hanafiylik ilmiy asoslarga tayangan bir mazhab sifatida Abbosiylar buyuk imperiyasining mazhabi bo'lib keldi. Undan keyin G'aznaviylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshoxdar, Temuriylar, Boburiylar, shuningdek, Usmoniylar buyuk imperiyasida asosiy va davlat mazhabiga aylanishi uning rivoji va tarqalishi uchun katta imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Ushbu davlatlarda, ayniqsa, Abbosiylar, G'aznaviylar, Usmoniylar davlatlarida sud tizimi rivojlandi. Alloma Ibn Obidin aytganidek, ularning barcha qozilari va shayxul-islomlari Hanafiy mazhabi va-killari bo'lganlar.

Uchinchi omil:

Abu Hanifa shogirdlarining ko'pligi. Shayx Mahmudxon Tunkiy yozgan 60 jildlik "Majma'ul-musannifiyn" kitobida zikr etilishicha, uning shogirdlari soni 882 taga yetib boradi. Uning to'rtta buyuk shogirdi (Abu Yusuf, Muhammad ibn Hasan, Zufar va Abulhasan)dan tashqari, ularning ko'pchiligi Movarounnahr, Xuroson va Eron hududlaridan edilar. Ularning ba'zilar, masalan, Usmon al-Bustiy va boshqalar yuksak ilmiy maqomga ega bo'lib, ushbu mazhabni yoyish yo'lida katta xizmat ko'rsatganlar. Ulardan ayrimlari eng salohiyatli faqihlar sifatida uning ilmiy uslubi, huquqiy qarashlarini yoritib, ba'zan unga qarshi o'z fikru mulohazalarini ham bildirganlar.

To'rtinchi omil:

Uning buyuk shogirdlaridan keyin ularning izdoshlari bo'lmish bir guruh faqihlar maydonga kelib, shariat hukmlarini istinbot va istixroj qilish va ularni asrlar davomida yuz bergan hodisalarga tatbiq etish muammolariga jiddiyat bilan yondashganlar. Abu Zahraning ta'kidlashicha, ular mazhablariga tegishli bo'lgan juz'iy masalalar asosi bo'lmish hukmlarning illatlari (sabablari)ni belgilab olgandan keyin, umumiy va qamrab oluvchi qoidalarga tayangan holda bir-biri bilan uyg'unlashgan masalalarni to'plashga urindilar. Shunday qilib, mazhab bo'yicha tafriy, ya'ni juz'iy masalalar (furu'ul-fiqh) va fiqhning barcha tarmoqlarini birlashtiruvchi va umumiy tamoyillarga e'tibor beruvchi asosiy qoidalar va umumiy na-zariyalar (usulul-fiqh) yuzaga kelib rivojlandi.

Fikrimizcha, izohlab o'tilgan to'rtta omil, Hanafiy mazhabining islom dunyosi miqyosida keng ko'lamda tarqalib rivojlanishining asosiy sabablari hisoblanadi.

3. HANAFIY MAZHABINING O'RTA OSIYOGA TARQALISHI

1. Movarounnahrda hanafiy mazhabining tarqalishi

Abu Hanifa asos solgan mazhab sakkizinchi asr o'rtalarida, uning hayotlik chog'idanoqtarqala boshlab, shu asrning oxirlarida uzoq-yaqin o'lkalar, jumladan, Movarounnahrda yetib kelgan edi.

Muhammad ibn Hasan Shayboniyning mumtoz shogirdlaridan biri bo'lmish Abuhafs Ahmad ibn Hafs al-Kabiyr al-Buxoriy (v. 832 y.) birinchi bo'lib, IX asr boshlarida ushbu mazhab ta'limotining haqiqiy tashuvchisi sifatida o'z vataniga qaytib keldi. Buxoro shahrini hanafiylikning muhim markazlaridan biriga aylantirdi. Uning tarbiyasi ostida bir guruh faqihlar, jumladan, o'z davrida Hanafiy

mazhabining shayxi va salohiyatli vakili bo'lgan uning o'g'li Abuhafs Sag'iy Muhammad ibn Ahmad ibn Hafs yuksak darajali faqih martabasiga yetgandi.

Abuhafs Kabiyrning zamondoshi, hadis ilmining buyuk imomi Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (v.256 h./870m.) «Al-Jomi' as-sahih» kitobi va «Fihul-Buxoriy» deb atalgan o'ziga xos fiqhiy yo'nalishi bilan ushbu fan rivojiga katta hissa qo'shgan edi.

Buxorolik faqihlar o'sha davrdan boshlab ham usulul-fiqh va ham furu'ul-fiqh bo'yicha muhim va e'tiborga loyiq asar-lar yozib keldilar. Ibn Xaldun «Al-Muqaddima»da ta'kidla-shicha, Abuzayd Dabusiylar ushbu mavzuda yozgan kitob eng muhim asarlardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, keyinroq Sadrush-sharia Ikkinchi Ubaydullo ibi Mas'ud yozgan "Tanqiyh ul-usul" nomli kitob va uning ustidan yozgan "at-Tavziy" nomli sharhi katta e'tibor va ilmiy ahamiyat kasb etib kelgan.

Movarounnahrda fiqh ilmining ravnaqi. Movarounnahrda fiqhning rivojida iroklik faqihlar, ayniqsa, Abu Bakr al-Jassos (v. 981 y.), shuningdek, Xurosonning muhim ilmiy markazlaridan bo'lmish Jo'zjon, Balx va Taxor olimlari — qozi Shaddod ibn Hukaym-Balxiy, Abu-homid Balxiy, Abul-Muayyid Balxiy, Abu Sulaymon Jo'zjoniy, uning shogirdi Abu Bakr Ahmad al-Jo'zjoniy (Abu Man-sur Moturidiyning ustoz) va yana bir shogirdi Muhammad ibn Salama Abu Abdullo Balxiy va boshqalar to'g'ridan-to'g'ri . yoki bilvosita ta'sir o'tkazib kelganlar.

Davlat hokimiyati Qoraxoniylar (999-1212)ga o'tgandan keyin Movarounnahrda fiqh ilmining rivoji va takomili uchun ta'sirchan omillar yuzaga kela boshladi.

Birinchi omil.

Qoraxoniylar davlati qaror topishi natijasida «Movarounnahrning Xuroson bilan aloqalari zaiflashib, oyoqqa turgan mahalliy maktablarning mustaqil rivojlanishiga asos yaratildi. Markaziy shaharlarda avtonom boshqaruvning kuchayishi ulamo guruhlar ta'sir doirasining kengayishiga olib keldi. Bu bilan fiqh normalarini hayotga tatbiq etishga real sharoit yaratildi. Buxoro va Samarqand haqiqiy ilm markaz-lariga aylantirildi. Bu shaharlarda Nasaf, Marv, Farg'ona faqihlari ham faoliyat ko'rsatdilar.

O'rta Osiyoda fiqhning rivoji uchun ikkinchi omil Qoraxoniylar hukmdarlarining fiqh - islom huquqshunosligi va qonunlariga qiziqishi va huquqiy normalarning amaliy hayotga tatbiq etilishi edi.

Manbalarda ta'kidlanishicha, Qoraxoniylar davlati hukmdorlari, ayniqsa Ibrohim Mahmud Tamg'ochxon diyonatli kishi bo'lib, faqihlar fatvosini olmaguncha hech bir jinoyatchini jazolamas, molu mulkini musodara qilmas edi. U Bag'dod xa-lifasi bilan yaxshi va do'stona munosabatda bo'lib, unga Imo-mud-davla, Tojul-milla, Kahful-muslimin, Malikul-mashriqi vas-Sin Tamg'och Bug'roxon (davlat imomi, millat toji, musulmonlar panohi, sharqu Xitoy xoqoni) kabi unvonlar berilgan edi.

Muhammad Avfiy «Lubobul-albob»da keltirishicha, Ibrohim Mahmud Tamg'ochxon diniy olimlarga izzat va hurmat ko'rsatib, islom qonun-qoidalariga jiddiy rioyat qilar ekan. O'sha manbada aytilishicha, mazkur hukmdor xapq tinchligini saqlash, molu mulklarining daxlsizligini himoya qilishga katta e'tibor

qaratib, jinoyatchilarni shafqatsizlik bilan jazo-lar ekan. Bir vaqt bezorilar Samarqand darvozasi devoriga «Biz piyoz kabimiz, boshimizni har qancha kessangiz ham yana o'sib chiqaveramiz», deb yozib ketgan ekanlar.

Bu voqeadan xabar topgan Tamg'ochxon o'sha joyga «Men ham dehqon kabi siz qayerdan bosh ko'tarsangiz, o'sha yerdan tag-tugingiz bilan qo'porib tashlayman», deb yozdirib qo'ygan ekan.

Uchinchi omil, davlat va aholi himoyasi ostida mahalliy maktablar asta-sekin o'sib, rivojlanib, katta ilmiy mad-rasalar darajasiga ko'tarilishi bo'lgan. Soni kun sayin oshib borayotgan madrasalarning katta xarajatlari vaqf mulklaridan tushgan daromadlar bilan ta'minlanardi. Davlat ar-boblari, xayr-ehson egalari saroylar, do'konlar va hammomlar qurib, ularni va ba'zan o'z yerlarini madrasalarga vaqf qilardilar. Mudarrislar, mutavallilar va tolibul-ilmlar-ning maoshlari ushbu mulklardan keladigan daromaddan to'lanardi. Masalan, Ibrohim Tamg'ochxon tomonidan yozilgan vaqfnomada belgilanganidek, Samarqand madrasasi mutavallisi (idora qiluvchisi)ning bir yillik maoshi 2000 dirham, fiqq mudarrisi maoshi 3600 dirham, adabiyot fanlari mudarrisi maoshi 1200 dirham, Qur'oni karim mudarrisi maoshi 1200 dirham va toliblar maoshi 360 dirham bo'lgan. O'sha davrning narx-navosiga ko'ra, bir mudarrisning bir oylik maoshi bilan 150-200 dona yopilgan non, 2-3 ta qo'y sotib olish mumkin bo'lgan. (Dirham: zarb urilgan va muomalada bo'lgan kumush tanga).

O'sha davrdan qolgan Buxoro Jome' masjidi, Minorai kalon va boshqa bir qator me'moriy obidalar, aytib o'tilgan rivojlanishning moddiy guvohlari hisoblanadi.

Turk tadqiqotchi olimlari chiqargan xulosalarga ko'ra, mazkur davrda 300 ga yaqin faqih mavjud bo'lib, 150 dan ko'proq fiqxiy (huquqiy) asarlar, 20 ta fatovo (fatvolar majmualari) yozilib, ulardan 98 foizi Hanafiy mazhabiga tegishli bo'lgan ekan.

Afg'onistonlik mashhur muarrix Mir G'ulom Muhammad G'ubor «Afg'oniston tarix o'zanida» nomli kitobida bergan ma'lumotlarga ko'ra, o'sha davrda faqixlar nafaqat davlat ishlariga qatnashar, balki ba'zan elchilik vazifasini ham bajarar va muhim ishlarda ulardan maslahat olinardi, sud ishlari butunlay ularga topshirilgan bo'lib, shahzodalar tarbiyasi bilan ham shug'ullanardilar.

G'uborning fikri to'g'riligini tasdiqlab aytish mumkin-ki, Qoraxoniylar davridan tortib temuriylar davrigacha sud vazifalari mashhur faqixlarga topshirilgan bo'lib, undan tashqari Burhonuddin Marg'inoniy avlodlari, shayxul-islom-lik vazifasini ham hatto merosiy shaklda bajarib kelganlar.

Ular ba'zan siyosiy ixtiloflarni hal qilish bo'yicha ham fao-liyat olib borib, Mirzo Ulug'bek va Mirzo Bobur homiylari sifatida sadoqat bilan xizmat qilganlar.

Aytib o'tilgan omillar, ayniqsa, davlat arboblari tomo-nidan ilm axliga ko'rsatiladigan yuksak extirom, targ'ibot va tashviqot, O'rta Osiyoda faqixlar sonining ko'payishi va Hana-fiy mazhabining rivojlanib yoyilishiga sabab bo'lardi. Mo'g'ul-lar davridan keyin, Ashirbek Mo'minov ta'kidlaganidek, Amir Temur (1370—1405) davrida islomga davlat dini maqo-mining qaytarilishi yangi ulamolar tabaqalarining shaklla-nishiga olib keldi.

Abul-Fazl Qazviniiy «Kitobun-naqz»da eslatib o'tishicha, XII asrlarda Xuroson shaharlaridan tortib, O'zgand, Samar-qand, Movarounnahr va Turkistonning barcha hududlarida ak-sariyat aholi Hanafiy mazhabida bo'lgan. O'sha davrda din olim-lari katta e'tibor va nufuzga ega bo'lib, xayrixoxlar, o'rni kelganda o'z jonu mollarini ham ular uchun darig' tutmaganlar.

XII-XIII asrlarda O'rta Osiyoda faqixlar soni ko'pligini alloma Qazviniiy «Jaloluddin Munkabirniy (Manguberdi) siyrati» nomli Muhammad ibn Ahmad an-Nasaviy asaridan olib bergan ma'lumotdan bilib olish mumkin. Unga ko'ra buxorolik «Oli Moza» (Moza oilasi)ning buyuk imomi va rais-laridan biri bo'lmish Sadri jahon Burhonuddin Muhammad va uning avlodlari himoyasi ostida 6000 faqih hayot kechirib, ularning barchasi Hanafiy mazhabiga mansub bo'lganlar.

Ushbu oila mo'g'ul hujumidan keyin ham Hanafiy faqixla-rini o'z himoyalari ostiga olib kelganlar. Misol uchun 674 (h.) yili 4000 faqih ular ko'rsatgan yordamlardan foydalanar ekan-lar. Manbalarda ko'rsatilishicha, Sadrus-sudur Burhonuddin Abdul Aziz ibn Umar Samarqand shahrida 30 ming qizil ol-tin (dinar) to'lab, bir Hanafiy faqihning hayotini saqlab qolgan.

Avfiy ushbu hodisani quyidagidek rivoyat qiladi: "Samarqand shaxriga boshqa bir diyordan bilim olish uchun kel-gan bir faqih katta jinoyatga qo'l urgan edi. Samarqand pod-shosi uni ushlab jazolamoqchi bo'lsa ham, mazkur odam olim, g'arib (musofir) bo'lgani uchun o'ttiz darra urilib jazolan-sin, deydi.

Sadri jahon podshohga bunday taklif bilan murojaat qiladi: Agar podshoh har bir darrani bir ming dinor qizil oltinga sotsalar, bir tomondan xazinaga yordam bo'ladi, ayni holda musofir olimning izzat-obro'yi saqlanib qoladi.

So'ngra u 30 ming dinor to'lab, mazkur olimning obro'yini saqlab qoladi. Bu voqea Movarounnahrda mashhurdir".

Yuqorida berilgan qisqa ma'lumotlardan ko'rinib turib-diki, Hanafiy mazhabi O'rta Osiyo va Movarounnahr hududida keng ko'lamda tarqalgan bo'lib, ularning juda ko'p yirik va salohiyatli vakillari va imomlari, ham e'tiqod sohasida, ham huquq sohalarida ushbu muhitda kamolot darajasiga yetib borganlar. Ular, Hanafiy mazhabining huquqiy va aqidaviy asoslarini tashkil etuvchi Abu Hanifa asarlari va uning iqtidorli shogirdlari Shayboniy, Abu Yusuf qalamiga man-sub «Zohirur-rivoya» kitoblari, «Kitobul-xiroj» va boshqa fiqhiy asarlarga asoslangan holda nihoyatda muhim huquqiy asarlar yaratib, mazhabning rivoji va gullab-yashnashiga hissa qo'shib kelganlar. Masalan, O'rta Osiyoning buyuk faqixlari-dan sakkiztasi «al-Mabsut» nomi bilan fiqh ilmi sohasida ilmiy asarlar yozgan. Ulardan faxrul-islom al-Bazdaviy Mab-suti 11 jildlik, shayxul-islom Muhammad ibn Husayn al-Buxoriy al-Hanafiy Mabsuti 15 jildlik, Shamsul-aimma as-Saraxsiy Mabsuti 15 jildlik bo'lgan.

Rivoyatlarga ko'ra, o'sha davrda Damashq shahrining taniqli va mashhur amirlaridan biri shariat ilmlarini o'rganish uchun Buxoro shaxriga kelib, o'sha yerda istiqomat qilgan va 809 yilda ushbu shaharda hayotdan ko'z yumgan ekan.

Burhonuddin Marg'inoniy va uning Hanafiy mazhabi rivojiga qo'shgan hissasi. O'rta osiyolik faqixlarning har biri o'z ilmiy uslubi va yashagan davri sharoitiga qarab islom huquqi, ayniqsa, hanafiy mazhabi rivoji yo'lida unutilmas xizmatlar qilib, o'zla-ridan barhayot asarlar qoldirganlar. Ular orasida imom Mar-

gʻinoniy yozgan qimmatli huquqiy kodeks "Al-Hidoya" oʻz ix-, chamligi, mukammalligi, hanafiy mazhabini boshqa sunniy-/lik mazhablari bilan qiyosiy uslubda oʻrganib, har tomonlama yoritganligi uchun oʻziga xos katta nazariy va amaliy ahamiyat* kasb etadi.

"Al-Hidoya" kitobi 8 asrdan buyon hanafiy mazhabi boʻyi|cha eng muhim va moʻtabar qoʻllanma sifatida barcha musulmon mamlakatlari madrasalari va islomiy oliy oʻquv yurtlarida oʻqitilib kelinmoqtsa. Uning matni va qisqartmalari ustidan mashhur faqixlar tomonidan 60 dan ortiq sharhlar va hoshiya-lar yozilib, ushbu mazhabning tarqalishi yoʻlida taʼsirchan omil sifatida xizmat qilib kelgani hammaga maʼlum.

Shuningdek, "Al-Hidoya"ning fors, ingliz va rus tilla-riga tarjima qilinib, gʻarb olimlari uchun ham mazhabimiz-ni oʻrganishda ahamiyatli manba sifatida qoʻllanilayotgani biz-ni quvontiradi.

Aytib oʻtilgan nuqtai nazarlardan kelib chiqib, kitobi-mizning ikkinchi bobini biz imom Margʻinoniy va uning shoh asari "Al-Hidoya"ni oʻrganishga bagʻishladik.

Imom Burhonuddin Abul-Hasan Ali ibn Abu Bakr ibn Abduljalil al-Fargʻoniy al-Margʻinoniy 1123 yil hozirgi Margʻilon yaqinida Rishton tumanida tugʻilib, 1197 yil Sa-marqandsa olamdan oʻtgan.

Margʻinoniy oʻz oilasi tarbiyasida oʻsib, eng mashhur va iqqidorli olimlardan dars olib, yuksak isteʼdodi va izchil faoliyati tufayli Hanafiy mazhabi boʻyicha buyuk faqih va mujtahid darajasiga koʻtarildi, shayxul-islom laqabiga sa-zovor boʻldi.

«Hidoya» muallifi nihoyatda muhim va munozarali masala-larni yoritmoqchi boʻlganda sahobalar, mazhablar asoschilari, buyuk faqihlar ismlari, joʻgʻrofiy va tarixiy joylar, turli toifa va qabilalar nomlarini zikr etadi. Abdulhay Lakna-viy oʻz muqaddimasida "Hidoya"ning birinchi qismida zikr etilgan sahobalar va tobiin ismlari 50 dan koʻproq, toifa va urugʻlar nomlari 12 ta, joʻgʻrofiy va tarixiy joylar nomi 55 ta ekanligini koʻrsatib, ularning har biri haqida qisqacha maʼlumot berib oʻtgan. U Margʻinoniy asarida kelgan 90 dan ortiq buyuk faqihlar, imomlar, mujtahidlar, jumladan, mashhur sahobalar va muhaddislar ismlarini hamda ularga te-gishli boʻlgan maʼlumotlarni zikr etadi. Bunga binoan, «Hidoya» muallifining ishi qanchalik ogʻir va keng qamrovli ekanligini tushunish qiyin emas.

Burhonuddin Margʻinoniy «Hidoya» kitobini yozishda oʻzi-ga xos uslub yaratdi. Uning har bir iborasi nihoyatda qisqa va muxtasar, fiqhiy hukmlarni ifodalovchi jumlalarning har biri bir umumiy qoida shaklida beriladi. Uning iboralari moʻjaz, yaʼni qisqa va sermazmun, soʻzlari tarkibi puxta, nuq-sonsiz boʻlib, sunʼiylikdan uzoq. U koʻp zarurat sezmasa, si-nonim soʻzlardan foydalanmaydi. Hashv va zavoidni (kerak boʻlmagan ortiqcha soʻzlarni) ishlatmaydi. Uning yozish uslubi «saxli mumtaniʼ» (oson, sodda, lekin uningdek qilib yozish mumkin emas).

Margʻinoniy fiqhiy nuqqai nazardan, huquqiy masalalarni izoxlash jarayonida, ularning mashru (ravo, qonuniy) yoki nomashruʼ (noravo, gʻayriqonuniy) ekanligini naqliy da-lillardan keyin, akliy dalillar bilan yoritib oʻtadi. Ushbu nuqqai nazardan "Hidoya"ni islom huquqi falsafasi va keyin-gi davrlarda keng rivojlangan "huquq falsafasi" fanining manbalaridan biri deb qabul qilsak, toʻgʻri xulosa chiqargan boʻlamiz.

Shunday qilib, Burhonuddin Margʻinoniy yozgan toʻrt jildlik «Al-Hidoya» kitobi sunniylik oqimida hanafiy mazhabiga boʻyicha bir muhim va mukammal huquqiy kodeks sifatida 55 dan ortiq kitob, yuzlab bobu fasldan tarkib topgan boʻlib, meros huquqidan tashqari, islom huquqining barcha sohalari-ni qamrab oladi.

Hanafiy mazhabi rivojida oʻrta osiyo faqihlarining roli va hissasi. Oʻrta Osiyoda muxarrijlar, asʻhobot-tarjih va taqlid davrlariga tegishli boʻlgan yuzlab asarlar va ularning mualliflari haqida soʻz yuritish keng qamrovli ilmiy-tadqiqot ishlari-ni talab qiladi. Biz kitobning bu qismida Oʻrta Osiyo, ayniqsa, Oʻzbekiston hududida Hanafiy mazhabining buyuk vakillari sifatida tan olinib, oʻz ilmiy faoliyatlari bilan dong taratgan mashhur faqihlardan ayrimlarini tanitib oʻtamiz.

1. Marv faqihlari

Abdullo ibn Muborak Ibn Muborak Abu Abdurrahmon Marvaziy (118—181 h.) ning asl vatani Marv shahri boʻlib, Laknaviy taʻkidlashicha, ona-si Xorazmlik va otasi turkiylardan boʻlgan.

Ibn Muborak koʻp kitoblar muallifi edi. Imomlar va buyuk olimlar uning haqida ajoyib soʻzlar aytib, oliy xislatlari va ilmiy maqomini tavsif etganlar. Ibn Uyayna uning haqida: "Men sahobalarni koʻzdan kechirib oʻtdim, ularda Paygʻambar (s.a.v.) bilan suhbatlashib gʻazovotga qatnashganlaridan boshqa Ibn Muborakka nisbatan ustun turadigan biror ortiqcha fa-zilat koʻrmadim", degan ekan²⁴⁹.

Ibn Muborak Imomi Aʻzam Abu Hanifaning eng sami-miy doʻsti va shogirdi sifatida uning ishonchiga sazovor boʻlib kelgan va har joyda uning homiysi boʻlgan. Masalan, Abdur-rahmon Avzoʻiyga uni tanitgan, raʼy va qiyos boʻyicha uning qarashlari va chiqargan xulosalari toʻgʻriligini koʻrsatib berib, ularni bir-biriga yaqinlashtirib, uchrashuvlarini taʻminlagan.

Ibn Hajar Asqaloniylah Yahyo Andalusiylah shunday rivoyat qiladi: Molik bilan bir majlisda oʻtirganimizda, Ibn Muborak kirishi uchun ruxsat soʻralganda ruxsat berildi. Oʻshanda men imom Molikni koʻrdimki, uning (Ibn Muborak) uchun oʻrnidan turmoqchi boʻldi, soʻngra u uni oʻtirgʻizdi. Men imom Molikning undan boshqa hech bir kishi uchun oʻrnidan turgani-ni koʻrmagan edim.

Barcha olimlar guvohligicha, u eng ishonarli olim, faqih, muhaddis, ayni holda shijoat va sahovat egasi ham edi, bi-rinchilardan boʻlib hadislarni toʻpladi, Ibn Junayd ibn Maʼin dan rivoyat qilishicha, u kitoblarida minglab hadisni rivoyat qilgan. Ibn Isʻhoq Fazoriylah Ibn Muborakni Imamul-muslimin (musulmonlarning imomi) deb atagan edi.

Abu Maryam Marvaziy

Abu-isma Nuh bin Maryam Yazid ibn Jauna al-Marvaziy mashhur Hanafiy olimlaridan edi. Ibn Qutlubgʻo yozishicha, u birinchi boʻlib Abu Hanifa fiqhini toʻplagan uchun "Al-Jomeʼ" (toʻplovchi) laqabi bilan atalgan. Baʼzilar fikricha, uning bu laqabni olishiga sabab barcha ilmlarni jamlashtirga-ni boʻlgan. Uning toʻrt xil majlisi boʻlgan, bir majlis asar-lar (hadislar) uchun, bir majlis Abu Hanifadan rivoyat qilingan soʻzlar uchun, bir majlis nahv (grammatika) uchun, bir majlis sheʼriyat uchun boʻlib oʻtar ekan²⁵¹.

Abu Maryam Zuhriylah, Muqotil ibn Hayyondan rivoyat qilgan. U Abu Jaʼfar Mansur Abbosiylah davrida Marv shahri qozisi boʻlgan va 173 h. yili vafot etgan.

2. Buxoro faqihlari

Abuhafs Kabiyr al-Buxoriy

Abuhafs Kabiyr Ahmad ibn Hafs al-Buxoriy Bag'dodga bo-rib, u yerda imom Muhammad bilan uchrashadi va undan dars ola boshlaydi. Hanafiy mazhabi fiqhini o'zlashtirib, boshqa diniy ilmlarda kamol darajasiga yetgandan keyin ona shahri Buxoroga qaytib keladi. Bu yerda u bir necha masjid va madra-salar qurib, tolibi ilmlarga dars o'tib, odamlarda paydo bo'lgan turli savollar va masalalarning javoblarini aytib beradi.

Abu Hafs, hanafiy mazhabi ta'limotlarini birinchi bo'lib Movarounnahrda olib keldi. Uning qo'lida ko'pgina faqihlar va olimlar yetishib chiqtsi. Hatto tarixchilarning ta'kidlashlaricha, Buxoroda ilmning tarqalishiga, imom va ulamolarining hurmat topishiga sababchi bo'lgan kishi Abuhafs Kabiyr bo'lgan. Sam'oniyni aytishicha, Abuhafs ko'pgina faqihlarni tarbiyalab kamolga yetishtirgan. Ular Xarojir degan qishloqqa bo'lishgan ekan.

Abuhafs Kabiyr hanafiy mazhabi fiqqining Movaroun-nahrda tarqalishida jonbozlik ko'rsatgan bo'lsa, uning oila-si, xususan, o'g'li Abdulloning bu borada xizmati buyuk bo'lgan. Shuning uchun ham uni Abuhafs Sag'iy, ya'ni kichik Abuhafs deb atashgan.

Abuhafs Kabiyrning shuxrati butun Buxoroga, qolaversa, butun islom olamiga tarqaladi. Hatto, arab diyori olimlari biror masalaning javobini topishda qiynalib qolishsa, Buxoroga Abuhafs Kabiyrning oldiga bir kishini yuborib, o'sha masalaning yechimini bilib olishar ekan.

Narshaxiyni aytishicha, hojilar karvoni kelayotganida, karvondan bir kishi Abuhafsning yoniga kelib, undan masala so'ragan ekan. Abuhafs hayratlanib: "O'zing-ku Iroqqa ke-lyapsan, nima uchun Iroq olimlaridan so'ramading?" — deb so'rsa, u kishi esa: "Bu masalada Iroq olimlari bilan muno-zara qildim, lekin ular javob bera olmadilar va menga Bu-xoroga borib, bu masalani Abuhafsdan yoki uning farzandi-dan so'ragin, ular senga bu masalaning javobini aytishadi deyishdi", — deb javob beradi²⁵³.

Olimlar uning ilmu fazlini baholab, uni "muallimi is-lom", ya'ni islom dinining muallimi, uning sharofati bi-lan Buxoroni "Qubbatul islom", ya'ni islom dini gumbazi va u kishi yashaydigan mahalla darvozasini "Haqroh", ya'ni haq yo'l deb atashgan ekan.

Alouddin Samarqandiy

O'rta Osiyoda Hanafiylarning buyuk imomlaridan biri Alouddin Muhammad ibn Ahmad Samarqandiy (v. 1145 y.) fiqh ilmini Abul-Muin Maymun Makhuliy va Sadrul-islom Abul-yusr Bazdaviydan o'rganib, o'z davrining buyuk allomasi sifatida tan olingan va hanafiy huquqshunosligi taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan. U yozgan «Tuhfatul-fuqaho» ("Faqihlar tuhfas") nomli kitob Hanafiy fiqhi bo'yicha katta e'ti-borga ega bo'lib, uning ustidan sharhlar yozilgan. U, o'z qizi Fotimani yoshligidanoq tarbiyalab, iste'dodli faqih va olim darajasiga yetkazgan edi. Manbalarda yozilishicha, Fotima fatvo berish vakolatiga ega bo'lib, ushbu sohada otasi bilan ham-korlik qilib kelgan. Alouddin Samarqandiyning shogirdi va kuyovi, Qoraxoniylar davrining buyuk faqihi imom Abu Bakr ibn Mas'ud al-Kosoni o'z ustozining «Tuhfatul-fuqaho» kitobi ustidan «Badoi'us-sanoi' fi tartibish-sharoi'»

nom-li uch jiddlik sharh yozib, o'z ustoziga taqdim etgan. Hoji Xa-lifa rivoyatiga ko'ra, uning sharhi ustozga manzur bo'lib, o'zi-ning chiroyli qizi Fotimani unga nikoxlab bergan. O'shanda xalq ichida «Sharaha tuhfatahu va tazavvaja ibnatahu», ya'ni "Tuhfa" kitobini sharhlab qizini odisi degan so'z yuritilgan.

Alouddin Samarqandiy fiqh ilmidan tashqari kalom ilmi bo'yicha ham Hanafiy mazhabining yirik vakillaridan biri sifatida imom Abu Mansur Moturidiyning izdoshi va ta'-limotining tarqatuvchisi bo'lgan. Hoji Xalifa yozishicha, u imomning "Ta'vilot" kitobini sakkiz jildda jamlagan.

Fotima binti Alouddin

Abdulhay Laknaviy «Al-Favoid»da yozishicha, Fotima ota-si Alouddin Samarqandiyning «Tuhfatul fuqaho» kitobini yoddan bilgan, otasiga fatvo chiqarishda yordam berib, fatvo-lar har ikkalasining ijozati bilan chiqqan. Abu Bakr Koso-niyga turmushga chiqqandan keyin fatvolar har uchchalasining muhri bilan chiqarilgan. Ba'zan eri Abu Bakr xatoga yo'l qo'yganda Fotima uning xatosini to'g'rilab kelgan²⁶⁹.

Tabaqotda yozilishicha Ibnul-Adimning otasi unga Foti-ma haqida quyidagidek ma'lumot bergan ekan: «U, mazhabni yangicha naql qilar ekan, fatvo birinchi uning ijozati bilan chiqar, keyin otasining ijozati bilan. Haloviya (Hoviya)dagi faqixlardan biri Dovud ibn Ali aytishicha ramazon oyida faqixdarga fitr sadaqasini berishni birinchi marta Foti-ma joriy qilgan".

Ayrim manbalarda aytilishicha, Fotima o'z eri Abu Bakr ibn Mas'ud Kosoniy bilan ba'zi sabablarga ko'ra, bir mud-dat Halab diyorida istiqomat qilganlar.

U erini Halabdan ketishga undagan. Buni eshitgan Nurid-din Mahmud Zankiy Kosoniyni chaqirib, uni qolishga ko'ndi-radi. Nimaga ketmoqchi ekanligining sababini so'raganda, u ustozining qiziga xilof ish qila olmasligini aytadi. Keyin Nuriddin Mahmud u bilan maslahatlashib, Fotimaga bir ayolni yuborib uni ko'ndiradi va ular umrlarining oxirigacha Halabda qolib, Hanafiy fiqhini tarqatish bilan shug'ullanadilar

Kosoniy 587 yil rajab oyining uchinchi kuni vafot etib, xotini Alouddin qizi Fotima yonida "Zoxiri Halab"da maqo-mi Ibrohim Xalilning ichida dafn etilgan.

Shunday qilib, o'zbek qizi Fotima islom dunyosida o'z buyuk iste'dodi va fiqh ilmi bo'yicha yuksak salohiyati bilan mum-toz va misli kam bo'lgan faqih ayol sifatida dong taratgan.

Abullays Samarqandiy

Abullays Nasr ibn Muhammad as-Samarqandiy Samarqandning zabardast olimlaridan biri edi. U " Al-Faqih" laqabi bilan ham mashhur bo'lgan. Bu laqabni olishi to'g'risida ushbu hodisa keltiriladi:

Abullays Samarqandiy "Tanbeh ul-g'ofilin" kitobini yozib bo'lganidan keyin o'z kitobini olib Payg'ambarimizning rav-zalari — qabrlariga kelib shu yerda tunab qoladi. Kechasi tu-shida Payg'ambarimiz unga o'sha kitobni ko'rsatib "Kitobing-ni olgin, ey faqih!", deb marhamat qilayotganini ko'radi. Mana shundan keyin Abullays Samarqandiy ushbu laqabni tabarruk deb yurar ekan.

U shuningdek, "Imomulhudo" laqabi bilan ham mashhur bo'lgan. Bu laqab bilan Abu Mansur Moturidiy ham tanil-gan edi.

Uning tugʻilgan yili haqida aniq maʼlumot yoʻq. Vafoti-ning tarixi haqida ham koʻrsatilgan sanalar farqlidir.

Abullays Samarqandiy birinchidan oʻz otasi Muhammad ibn Ibrohimdan dars olgan. Uning ustozlari: Abu Jaʼfar al-Hinduvoniy, Al-Xalil ibn Ahmad as-Sajaziy, Muhammad ibn al-Fazl al-Balxiy va boshqalardir.

Uning shogirdlari: Luqmon ibn Hakim al-Fargʻoniy, Abu Molik Naim al-Xatib, Muhammad ibn Abdurrahmon az-Zu-baydiy, Abu Saxl Ahmad ibn Muhammad, Abu Abdulloh al-Haddodiy va boshqalar boʻlgan.

Abullays oʻz davrida yetuk zabardast alloma, faqih, muhad-dis, mufasssir, zohvd kishi boʻlgan. U yozgan kitoblar uning turli ilmlarda mutaxassisligini va shu ilmlarda yuqori darajalarga erishganligini koʻrsatadi.

Abullays Samarqandiy oʻzining koʻp qirrali shaxsiyati va koʻp sonli ilmiy ijodi bilan zamondoshlaridan ajralib turgan.

U tafsir ilmi boʻyicha "Bahrul-ulum" kitobini, fiqq ilmi boʻyicha "Xizonatul-fiqh", "Uyunul-masoil", "al-Muqaddima", "an-Navozil", "Taʼsisun-nazoir", "al-Mabsut", "an-Navodir ul-fiqhiyya", "Sharhul-jomeʼ al-kabiyr", "Sharhul-jomeʼ as-sagʻiyr", "Muqaddima fi baʼzil-kaboir vas-sagʻoir", "Fato-vo" asarlarini, zohidlik va taqvo borasida "Tanbih ul-gʻofi-lin", "Bustonul-orifin", "Qurratul-uyun va mufarrihul-qal-bil-mahzun", eʼtiqod-kalom ilmi boʻyicha "Usulud-din", "Bayon aqidatil-usul", "Asrorul-vahiy", "Risola fil-maʼrifa val-iymon", "Risola fil-hukm", "Quvvatun-nafs fi maʼrifatil-arkonil-xams" kitoblarini yozgan²⁷³.

4. Fargʻona faqihlari

Shamsul-aimma Saraxsiy

Muhammad ibn Ahmad ibn Abusahl Abu Bakr shamsul-aim-ma as-Saraxsiy Oʻrta Osiyoda Hanafiy mazhabining yirik va-kili, fiqq, usulul-fiqh va kalom ilmlarining buyuk imomi sifatida oʻzidan unutilmas asarlar qoldirgan. U isteʼdodli munozarachi va iqqidorli alloma edi. Kamol Posho masala-larni yechish boʻyicha uni mujtahidlar darajasida qoʻyadi.

Saraxsiy buyuk faqih Abdulaziz Halvoniy xizmatida boʻlib, ilmu fazlni undan oʻzlashtirib, oʻz davrining tengsiz alloma-siga aylangan edi.

Mashhur faqihlar: Burhonul-aimma Abdulaziz ibn Umar ibn Moza, Muhammad ibn Ibrohim Hasiriy, Mahmud ibn Abdulaziz Oʻzjandiy (Oʻzgandiy), Ruknuddin Masʼud va Us-mon al-Baykandiylar fiqxnini undan oʻrganganlar.

Imom Saraxsiy aygʻoqchilar dushmanligi, shuningdek, amir-ga oʻgit berib u chiqargan qaroriga qarshi turgani uchun hibsga olinib, Oʻzgand shaxriga yuborildi. Manbalarda aytilishicha, oʻzining eng muhim kitobi «Al-Mabsut»ni zindonda imlo qil-di, yaʼni biron-bir manbaga murojaat qilmasdan shogirdla-riga yoddan aytib turardi va ular zindonning ustida turib uni yozib olardilar. Shuningdek, u Imom Muhammadning mu-him asari «as-Siyarul-kabiyr» sharhini «Bobush-shurut» qis-migacha zindonda turib imlo qiladi, shundan keyin qoʻyib yuboriladi. Amir Hasan uni oʻz uyiga olib borishi bilan sho-girdlari yetib keldilar va imom mazkur sharhning oxirgi qis-mini amirning dahlizida ularga yoddan aytib yozdirdi²⁷⁵.

Laknaviy taʼkidlashicha, Shamsul-aimma Saraxsiy Mova-rounnaxrning usul va furuʼni egallagan buyuk olimlaridan hisoblanadi.

Uning eng muhim asari furu'ul-fikx bo'yicha 15 jildda yozil-gan «al-Mabsut» kitobidir. Ushbu kitob Hanafiy mazhabi bo'yi-cha bir mo'tabar huquqiy manba sifatida barcha islom mamlakat-larida qullanib kelinmoqtsa. «al-Mabsut» kitobi Abu Abdullo Muhammad Hasan Ismoil ash-Shofi'iy yozgan sharhu tadqiqot bilan birga 2001 yil Bayrutda 30 juz'da nashr etiddi.

Saraxsiyning Xalqaro miqyosda shuhrat qozongan asari ol-dingi boblarda aytib o'tganimizdek, Muhammad ibn Hasan Shayboniyning «as-Siyarul-kabiy» kitobiga yozgan katga hajm-li sharhi hisoblanadi. Ma'lumki, Shayboniy Grotsiydan necha yuz yil muqaddam o'zining o'sha kitobi bilan xalqaro huquq aso-siy normalarini yoritib berib, ushbu mavzu bo'yicha birinchi bo'lib muhim ilmiy asar yozgan edi, lekin afsuski, uning bu kitobi bizgacha yetib kelmagan. «Islomda xalqaro huquq» kito-bida yozilishicha, ushbu muhim kitobning asl nusxasi mavjud bo'lmasa ham, 4-hijriy asrda Turkistonning buyuk faqihlari-dan biri Saraxsiyning unga yozgan sharhi bugun mavjud.

Saraxsiyning boshqa asarlaridan:

1. "Usulul-fiqh" kitobi. Ibn Qutlubg'o yozishicha, ushbu asar ikki qalin jilddan iborat.²⁷⁷

2. «Muhammad ibn Hasanning "al-Jomi' as-sag'iy» kito-biga sharh.

3. Muhammad ibn Hasanning «al-Jomi' al-kabiy» kito-biga sharh.

4. Xassofning «Adabul-koziy» nomli asariga sharh.

5. «Ashrotus-so'a» («Qiyomat alomatlari haqida kitob»).

6. Xassofning «Kitobun-Nafaqot» asariga sharh.

7. «Al-Favoidul-fiqhiya» va boshqalar.

Ibn Qutlubg'o «al-Masolik»dan naql qilishicha, bir kuni u shug'ullanib turgan davrada imom Shofi'iy uch yuz kuros (daf-tar)ni yoddan bilar ekan deb aytilganda, u: Shofi'iy men yoddan biladiganlarning zakotini yodlagan ekan», deydi. Hisob-dab ko'rsalar, u yoddan biladiganlari ikki ming kuros (daf-tar)ga yetib borar ekan (Tojut-tarojim, 53-bet). Shuningdek, u Tohoviyning "al-Muxtasar" kitobiga sharh yozgan.

Ba'zi manbalarda u Balx shahrida vafot etgan, deyilgan bo'lsa-da, boshqa manbalar, jumladan, «al-Munjid fil-a'lom» da u umrining oxirigacha Farg'onada yashab, eng to'g'ri rivoyatga binoan 490 h/Yu97 yil o'sha yerda hayotdan ko'z yumgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, asrlar davomida O'rta Osiyo, alal xusus O'zbekiston hududi Hanafiy mazhabining tarqa-lish va rivojlanish hududlaridan biriga aylanib, Movaro-unnahr faqihlari ushbu mazhabning salohiyatli vakillari va homiylari sifatida o'z ilmiy-amaliy ijodlari bilan uning rivoji yo'lida buyuk xizmatlar qylib kelganlar.

Islom dunyosida birinchi bo'lib fiqh ilmi bo'yicha qiyosiy huquqshunoslik, ya'ni «ilmul-xilof»ga asos solgan Abuzayd Dabusi o'zining ushbu sohada yozgan kichik asari «Ta'sisun-nazar», shuningdek usulul-fiqh bo'yicha yozgan kitoblari bilan barcha»faqihlar va Ibn Xaldun kabi allomalarning diq-qatini o'ziga tortib kelgan. Mashhur tadqiqotchi olim Hami-dullo «Usulul-fiqh tarixi» kitobida qayd etishicha andalusiyalik buyuk olim va orif Ibnul-arabiy Bag'dod shah-riga kelganda uning asarlarni ko'chirib olib, islom dunyosi-ning G'arbiy mamlakatlariga eltib tarqatgan va Ibn Rushd hamda Ibn Najim o'z huquqiy asarlarini yozishda Dabusiyan

ilhomlangan. Shuningdek bir necha faqixlarimiz yozgan al-Mabsut ki-toblari, Moturidiy yozgan «al-Jadal» va «Ma'xazush-shar'», Qozixonning «Fatovoi Qozixon» kitobi, Saraxsiy, Bazda-viy va Sadrush-sharia Ikkinchining usul bo'yicha yozgan kitobla-ri, Marg'inoniy yozgan «al-Hidoya» islom xuquqshunosligi sohasida barhayot asarlar bo'lib qolaveradi.

XIII—XIV asrlarda yuz bergan urushlar va notinchliklar oqibatida juda ko'p faqixlar Movarounnaxrdan ko'chib, Qohi-ra, Halab, Damashq, Mavsil, Quniya, Basra, Qrim, Hojitar-xon va boshqa shaharlarda istiqomat qildilar va uzoq muddatli o'z ilmiy faoliyatlari natijasida bu yerlarda fiqh ilmi va Hanafiy mazhabi taraqqiyotiga unutilmas hissa qo'shdilar. Hatgo bu o'lkadan Afg'oniston va Hind yarim oroliga borib, dunyo-ning buyuk imperiyalaridan biri bo'lmish Boburiylar saltana-tiga asos solgan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning sulola-si ham Hanafiylikni o'z himoyalari ostiga olib, uning ta'limoti asosida huk yuritganlar.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar

1. Fiqh ilmi deganda nimani tushunasiz?
2. Mazhab tushunchasini ta'riflab bering?
3. Abu Hanifa fiqh ilmi rivojiga qo'shgan hissasi haqida so'zlab bering!
4. Abu Hanifaning fiqhiy uslublarini sanab bering!
5. Hanafiy mazhabi qanday mazhab?
6. O'rta Osiyoda hanafiy mazhabining o'rni qanday?

Adabiyotlar:

1. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2007. – 517 b.
2. Mo'minov A., Yo'ldoshxo'jayev H., Rahimjonov D., Komilov – M., Abdusattorov A., Oripov A. Dinshunoslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – T.: Mehnat, 2004. – 315 b.
3. Hasanov A., Komilov N., Uvatov U., Azimov A., Rahimjonov D., Zohidov Q. Islom tarixi. – T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008. – 256 b.
4. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik.– Toshkent, «Navro'z» nashriyoti, 2019. – 264 b.
5. Raximdjano D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. – T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. – 304 b.
6. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – T.: OOO «Complex print», 2020. – 198 b.
7. Kamilov D. Dinshunoslik. O'quv qo'llanma. – T.: Lesson Press, 2021. – 128 b.
8. Shermuxamedova N.A.Diniy fanatizm fenomeni//Inson falsafasi. – T.: Noshir, 2016. B.314-499.